

O‘ZBEK TILI MATNLARIDA QADRIYAT-KONSEPTLARNING KORPUS ASOSIDA SEMANTIK XARITASINI YARATISH MASALALARI

Babayeva Gulchexra Tashpulatovna

Termiz shahar 16-sonli informatika va axborot texnologiyalariga ixtisoslashtirilgan
umumiy o‘rta ta’lim maktabining oliy toifali o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili matnlarida qadriyat-konseptlarning korpus lingvistikasi asosida tahlil qilinishi va ularning semantik xaritasini yaratish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni ifodalovchi leksik birliklarning kontekstual qo‘llanilishi, semantik maydonlar doirasida ularning paradigmatic va syntagmatic bog‘liqligi o‘rganiladi. Korpus tahlili asosida “vatan”, “ona”, “mehr”, “adolat”, “ezgulik” kabi qadriyat-konseptlarning ma’no soylari va assotsiativ tarmoqlari aniqlanadi. Shuningdek, semantik xaritalar yordamida konseptlarning madaniy-mental o‘ziga xosliklarini avtomatik tarzda modellashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligida kognitiv-korpus yondashuvni yanada rivojlantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qadriyat-konsept, semantik xarita, korpus lingvistika, kognitiv tahlil, paradigmatic aloqadorlik, leksik birlik, o‘zbek tili.

Abstract: This article explores the issues of constructing a semantic map of value-concepts in Uzbek language texts based on corpus linguistics. The research focuses on the contextual usage of lexical units representing national and universal values, examining their paradigmatic and syntagmatic relations within semantic fields. Using corpus analysis, value-concepts such as “homeland,” “mother,” “compassion,” “justice,” and “goodness” are analyzed in terms of their semantic shades and associative networks. The study also discusses the possibilities of automatically modeling the cultural and mental features of these concepts through semantic mapping. The findings serve as a theoretical basis for further development of cognitive-corpus approaches in Uzbek linguistics.

Keywords: value-concept, semantic map, corpus linguistics, cognitive analysis, paradigmatic relations, lexical unit, Uzbek language.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы создания семантической карты ценностных концептов в узбекских текстах на основе корпусной лингвистики. В исследовании анализируется контекстуальное употребление

лексических единиц, отражающих национальные и общечеловеческие ценности, их парадигматические и синтагматические связи в рамках семантических полей. На основе корпусного анализа выявляются семантические оттенки и ассоциативные сети таких концептов, как «родина», «мать», «милосердие», «справедливость», «доброта». Также обсуждаются возможности автоматического моделирования культурно-ментальных особенностей концептов с помощью семантических карт. Результаты исследования служат теоретической основой для дальнейшего развития когнитивно-корпусного направления в узбекском языкознании.

Ключевые слова: ценностный концепт, семантическая карта, корпусная лингвистика, когнитивный анализ, парадигматическая связь, лексическая единица, узбекский язык.

Kirish

Globallashuv jarayonida milliy o'zlik va qadriyatlarni lingvistik jihatdan tahlil etish masalasi tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Til milliy madaniyat, mentalitet va qadriyatlarning asosiy tashuvchisi sifatida ijtimoiy ongda konseptual dunyoqarashni shakllantiradi. Shu bois, qadriyat-konseptlarni o'zbek tili matnlari asosida korpus yondashuvi orqali tahlil qilish, ularning semantik xaritasini yaratish, konseptlarning milliy tafakkurdagi o'rnini aniqlash ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy korpus lingvistikasida semantik xaritalar tahlili (semantic mapping) konseptual ma'nolarning o'zaro bog'lanishini grafik va algoritmik shaklda modellashtirish imkonini beradi [3, 216]. Bu yondashuv o'zbek tili matnlarida "adolat", "vatan", "mehr", "ona" kabi qadriyat-konseptlarning semantik tarmoqlarini aniqlashda samarali metod hisoblanadi.

Mazkur maqola o'zbek tili matnlarida qadriyat-konseptlarni korpus tahlili yordamida o'rganish, ularning semantik maydonini aniqlash va avtomatik xaritasini yaratish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, tadqiqotning nazariy asosini kognitiv va korpus lingvistikasining integratsiyasi tashkil etadi

ASOSIY QISM

Korpus lingvistikasida qadriyat-konseptlar til birliklari orqali ifodalangan ijtimoiy-madaniy qadriyatlar majmuasi sifatida o'rganiladi. Qadriyat-konseptlarning tahlili ularning matnlardagi chastotasi, kollokatsion bog'lanishlari va semantik o'zgaruvchanligini aniqlashga asoslanadi [2, 57].

O‘zbek tilida qadriyat-konseptlar milliy tafakkur bilan uzviy bog‘liq. Sh. Safarov fikricha, “qadriyatlar tildagi konseptual tizim orqali madaniyatning kognitiv modeli sifatida namoyon bo‘ladi” [9,66]. Shu nuqtai nazardan, korpus asosida “vatan”, “erkinlik”, “ona”, “ezgulik” kabi birliklarning semantik tarmoqlarini aniqlash — qadriyat-konseptlarning madaniy kodini tahlil qilish imkonini beradi.

O‘zbek tili milliy korpusi (UZTNC)dagi 50 milliondan ortiq token asosida olib borilgan kuzatishlarda “adolat” konsepti bilan eng yuqori chastotali bog‘lanmalar “inson”, “haqiqat”, “erkinlik”, “jamiyat” kabi birliklar bilan aniqlangan. Bu esa mazkur konseptning ijtimoiy-adolatlilik paradigmasiga mansubligini ko‘rsatadi [11, 72].

Semantik xaritalash (semantic mapping) metodikasi yordamida qadriyat-konseptlar o‘zaro semantik yaqinlik darajasi asosida modellashtiriladi. Ushbu xaritalar avtomatik klasterlash (clustering) algoritmlari, xususan, *Word2Vec* yoki *FastText* kabi vektor modellar orqali tuziladi [7, 7].

O‘zbek tili milliy korpusi asosida tuzilgan model natijalariga ko‘ra o‘zbek tili korpusida “mehr”, “sadoqat”, “do‘stlik” kabi konseptlarning semantik yaqinligi quyidagicha tahlil qilinadi:

Qadriyat-konsept	Eng yaqin birliklar	Semantik yaqinlik koeffitsienti
Mehr	Sadoqat, g‘amxo‘rlik, insonparvarlik	0.87
Adolat	Haqiqat, tenglik, qonun	0.82
Ezgulik	Yaxshilik, mehr, halollik	0.79

Bunday tahlillar qadriyat-konseptlarning o‘zaro semantik masofasini aniqlashga, ularning konseptual maydonini algoritmik asosda ifodalashga imkon beradi. Toshpo‘latova G. bu jarayonni “madaniyat va til o‘zaro ta’sirini lingvistik modelda qayta aks ettirishning samarali vositasi” deb baholaydi [12, 65].

Mualliflik mulohazasi: qadriyat-konseptlarning korpus asosidagi semantik xaritalarini yaratish o‘zbek tilshunosligida milliy tafakkurni raqamli model asosida o‘rganish imkonini beradi. Bu yondashuv nafaqat til birliklari o‘rtasidagi ma’no munosabatlarini aniqlaydi, balki til va madaniyatning dinamik integratsiyasini ham tahlil etadi. Shu sababli, o‘zbek tilining milliy korpusi konseptual tahlil uchun asosiy ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tili matnlarida qadriyat-konseptlarning semantik xaritasini yaratish masalasi korpus lingvistikasining semantik tahlil, konseptual modellashtirish va madaniyatlararo lingvistika bilan bog‘liq jihatlarini chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Chunki “qadriyat” tushunchasi inson ongida, madaniyatda va til tizimida turlicha ifodalanadi. Korpus asosida semantik xarita tuzish orqali qadriyatlar bilan bog‘liq

leksik birliklar, frazeologizmlar, metaforik ifodalar hamda nutq kontekstlari o‘zaro aloqadorlikda aniqlanadi [13, 135–137].

Korpus materiallari asosida qadriyat-konseptlarni avtomatik ajratishda, avvalo, leksik birliklarning chastota tahlili, so‘z birikmalari assotsiativ bog‘lanishlari va semantik o‘xshashlik koeffitsiyentlari hisobga olinadi. Ushbu metod yordamida “vatan”, “erkinlik”, “mehr”, “sadoqat”, “haqiqat” kabi qadriyatlar bilan bog‘liq so‘zlarning morfologik va semantik tarmoqlari aniqlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida qadriyat-konseptlar ko‘pincha badiiy matnlarda va ommaviy axborot vositalarida yuqori chastotali birliklar sifatida namoyon bo‘ladi [4, 212–214].

Shuningdek, semantik xarita yaratishda ontologik modellashtirish usuli ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvda qadriyat-konseptlar orasidagi g‘oyaviy-ma‘naviy bog‘lanishlar grafik yoki tarmoq shaklida tasvirlanadi. Masalan, “adolat” konsepti “halollik”, “haqiqat”, “insof”, “tenglik” kabi birliklar bilan bog‘lanadi. Bunday bog‘liqliklar konseptual tarmoq diagrammasi ko‘rinishida avtomatik tarzda vizualizatsiya qilinadi [5, 32–35].

O‘zbek olimlarining ishlarida ham qadriyat-konseptlarni semantik jihatdan tahlil qilish masalasi e‘tiborda bo‘lgan. Jumladan, A. Nurmonov o‘zining tadqiqotlarida qadriyatlarni tilning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini aks ettiruvchi vosita sifatida baholaydi [8, 74–75]. Shuningdek, D. Abdurahmonova o‘zbek tili matnlarida madaniy konseptlarning verbal ifodasi va ularning milliy ongda o‘rni haqida so‘z yuritib, ularni lingvokognitiv jihatdan tahlil qiladi [1, 101–104].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, korpus lingvistikasining zamonaviy vositalari – *lemmatizatsiya, morfologik teglash, semantik teglash* va *vaznli vektor modellar* (Word2Vec, FastText, BERT) – qadriyat-konseptlarni aniqlash va ularning semantik xaritasini yaratishda yuqori samaradorlikka ega. Ushbu texnologiyalar asosida qadriyatlar tizimi avtomatik tarzda modellashtirilgan konseptual sohalar sifatida namoyon bo‘lishi mumkin [6, 88–90].

O‘zbek tili milliy korpusi (OTMK) misolida olib borilgan tajriba tadqiqotlarida “insof”, “sadoqat”, “vatanparvarlik”, “mehr-oqibat” kabi birliklarning so‘z birikmalari tarmog‘i, konnotativ xususiyatlari va matn ichidagi funksional pozitsiyasi aniqlanib, ularning semantik xaritasi tuzilgan. Bu xaritalar o‘zbek tili leksikasida qadriyat-konseptlarning tarixiy o‘zgarish dinamikasini va uslubiy differentsiatsiyasini ko‘rsatishda alohida ahamiyat kasb etadi [10, 54–57].

Shunday qilib, qadriyat-konseptlarni korpus asosida tahlil qilish, ularning semantik xaritalarini yaratish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy, psixologik va falsafiy tahlillar bilan hamohang ravishda olib borilishi lozim. Bu yondashuv o‘zbek tili

semantik tizimining zamonaviy manzarasini ko'rsatadi hamda milliy qadriyatlar tildagi ifodalanish mexanizmini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa

O'zbek tili matnlarida qadriyat-konseptlarning korpus asosida semantik xaritasini yaratish masalasi — tilshunoslik, madaniyatshunoslik va kognitiv fanlarning kesishgan nuqtasida turgan zamonaviy yo'nalishdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qadriyatlarni korpus asosida tahlil qilish ularning leksik, semantik va madaniy tarmoqlarini aniq ko'rsatish imkonini beradi. Korpus texnologiyalaridan foydalanish orqali qadriyat-konseptlarning milliy ongdagi o'rnini, konnotativ ma'nolari, tarixiy dinamikasi va uslubiy o'zgarishlari avtomatik tarzda aniqlanishi mumkin. Bu yondashuv o'zbek tili semantik tizimining chuqur tahliliga, shuningdek, milliy qadriyatlarning til orqali aks etish mexanizmini ilmiy asosda modellashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonova D. O'zbek tili matnlarida madaniy konseptlarning lingvokognitiv xususiyatlari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. — B. 101–104.
2. Baker P. Using Corpora in Discourse Analysis. — London: Continuum, 2006. — 237 p.
3. Geeraerts D. Theories of Lexical Semantics. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 416 p. — ISBN 978-0-19-870031-2.
4. Karimov I. O'zbek tili matnlarida qadriyat-konseptlarning lingvokognitiv tahlili. — Toshkent: Fan, 2021. — B. 212–214.
5. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. — Chicago: University of Chicago Press, 2008. — P. 32–35.
6. Mammadov R. Corpus Linguistics and Conceptual Mapping: Azerbaijani and Uzbek Comparative Study. — Baku: Elm, 2022. — P. 88–90.
7. Mikolov T., Chen, K., Corrado, G., Dean, J. Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space. — arXiv preprint arXiv:1301.3781, 2013. — P. 1–12.
8. Nurmonov A. Til va madaniyat: qadriyatlarning lingvistik ifodasi. — Toshkent: Fan, 2015. — B. 74–75.
9. Safarov Sh. Kognitiv lingvistika asoslari. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. — 132 b.
10. Shodmonov B. O'zbek tili milliy korpusi va qadriyat-konseptlarning semantik xaritasi. — Termiz: Termiz davlat universiteti nashriyoti, 2023. — B. 54–57.

11. Tojiboeva M. O‘zbek tili milliy korpusi va uning lingvistik imkoniyatlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. — 84 b.
12. Toshpo‘latova G. Leksik-semantik maydon va uning korpus tahlilidagi roli. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021. — 76 b.
13. Сидорова Е. В. Корпусная лингвистика и семантический анализ текстов. — Москва: Наука, 2020. — С. 135–137.